

УДК 335.275.7(=161.2):94(481)“1939/1945”

© **Володимир РУГАЛЬ**

НАЦИСТСЬКІ ТАБОРИ В НОРВЕГІЇ. ДОЛІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ІЗ УКРАЇНИ

На прикладах доль українців, які загинули в нацистських таборах в окупованій Норвегії, розкрито тему регіональних особливостей використання невольників Третього райху під час Другої світової війни.

Документування подій ХХ ст., персональні історії, встановлення місць захоронення та перепоховання на о. Х'етта 193 бранців, які загинули в населених пунктах Б'єрнелва, Невердал та на о. Енгелей, – це данина пам'яті українським жертвам війни.

Ключові слова: Друга світова війна, військовополонений, шталаг, Норвегія, о. Х'етта, Б'єрнелва, Невердал, о. Енгелей.

Кожен із мільйонів людей, утягнутих у Другу світову війну, мав свою унікальну історію. Серед найболючіших, але недостатньо досліджених тем Другої світової війни – доля радянських військовополонених. Їхня трагедія практично не має аналогів у воєнній історії. Вони не лише стали жертвами нацистської політики знищення, а й були оголошені ворогами своєї держави.

Ідентифікація українців, які перебували в полоні, та вшанування пам'яті цих жертв війни є метою нашої розвідки. Наша праця спрямована на дослідження доль українців, які загинули в нацистських таборах у Норвегії, встановлення місць їхнього захоронення та перепоховання після смерті в чужій землі. Вона побудована на науково-пошукових дослідженнях Музею, проведених на запити про долі українських військовополонених у гітлерівських таборах у Норвегії. Уперше для широкого загалу представлені персональні списки 193 українців та уродженців України, які померли під час Другої світової війни в населених пунктах Б'єрнелва, Невердал та на о. Енгелей. Науковці встановили місце перепоховання загиблих на міжнародному військовому кладовищі для іноземців у секторі В (для невідомих) на о. Х'етта, провінція Нурланн у Норвегії.

Актуальність дослідження полягає в необхідності виділення українських військовополонених із загальної кількості бранців із Радянського Союзу, адже цю проблему не вирішено й досі.

Тема військового полону в радянській історіографії тривалий час була закритою. Одним із перших її порушив історик з української діаспори В. Косик, фахівець з історії українсько-французьких відносин. Він звернув увагу на питання військовополонених українців у своїй фундаментальній праці, яка спочатку побачила світ французькою мовою в 1985 р., а в 1993 р. – українською [19, 454].

Від початку 1990-х рр. і до сьогодні тему радянських військовополонених у нацистських таборах активно досліджують вітчизняні історики: О. Буцько, М. Коваль, В. Король, О. Лисенко, Т. Пастушенко, В. Полуда, В. Потильчак [1; 18, 23; 20; 35; 37; 40].

До питань шляхів і причин полону, табірних взаємин і колабораціонізму звертався у своїх працях уродженець Вінниччини М. Семиряга, який займався науковими дослідженнями в Російській Федерації [44]. Долі радянських військовополонених під час перебування в нацистських таборах і після «звільнення» на основі закритих КГБ СРСР фондів та матеріалів Кельнського центру документації злочинів націонал-соціалізму висвітлив у своїй фундаментальній праці П. Полян [38].

Проблема загальної чисельності радянських військовополонених у нацистських таборах і кількість загиблих посідають особливе місце у визначенні масштабів людських військових утрат Радянського Союзу. За інформацією видання Генерального штабу і Військово-меморіального центру Збройних сил Російської Федерації, до полону потрапило 4,559 млн осіб. Кількість радянських військовиків, які загинули й померли в нацистських таборах, становила 2,5 млн осіб [43, 549]. У шеститомному науковому виданні «Політична історія України. ХХ ст.» зазначено, що в роки війни гітлерівці взяли в полон близько 6,2 млн радянських військових. Створивши жахливі умови для їхнього існування, на середину 1944 р. нацисти знищили понад 4,3 млн військовополонених, зокрема 1,8 млн – на окупованій території України [36, 347].

Темою радянських військовополонених під владою Вермахту займаються й іноземні дослідники, одним із провідних фахівців у цьому напрямі є К. Штрайт [59]. У 2019 р. побачило світ дослідження німецьких істориків Р. Отто та Р. Келлера на тему радянських військовополонених у системі концтаборів Німеччини [31].

Більшість досліджень нацистських таборів військовополонених географічно стосується Німеччини, Польщі та деяких інших країн. Решту територій охоплено в наукових колах частково.

Дослідженням стратегічного та економічного значення Скандинавського плацдарму в роки Другої світової війни присвячені роботи А. Носкова. Він є також автором низки робіт з історії Норвегії у Другій світовій війні [27].

Маловідомі сторінки норвезької воєнної та післявоєнної історії, зокрема операції «Асфальт», вивчила й оприлюднила у 2005 р. історик М. Сулейм у докторській дисертації [39]. Питання правового статусу військовополонених,

утримання, використання їхньої праці, репатріації в СРСР розглянуті в монографії М. Панікар [34].

Злочини щодо військовополонених із СРСР у Норвегії стали відомі широкому загалу суспільства цієї країни завдяки виставці «Радянські військовополонені в Норвегії» в м. Осло, що є частиною експозиції дослідницького проекту «Болючий спадок» («Painful Heritage»). Проект було втілено у 2010 р. у співпраці між Центром із захисту прав людини «Фальстад» і Науковим музеєм Університету м. Тронгейм за підтримки Норвезької дослідницької ради [45].

Особливе місце серед найбільш інформативних джерел із теми радянських полонених посідають німецькі документи з фондів колишньої Довідкової служби Вермахту. Зокрема, персональні картки померлих у полоні військовополонених, які зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації та викладені онлайн [28]. Саме за цими картками, в яких зазначено місце народження та національність військовика, можна виокремити українців та уродженців України із загальної кількості бранців.

Головним джерелом із установа сучасного розміщення поховань загиблих військовополонених у Норвегії є база даних, яка створена й адмініструється Центром із захисту прав людини «Фальстад» на замовлення Служби з догляду за військовими похованнями при Міністерстві культури. Перша версія сайту почала працювати у 2010 р., оновлення бази було здійснено у 2017–2018 рр. у зв'язку з проектом «Військові могили в пошуках імен» за підтримки Служби з догляду за військовими похованнями та Міністерства іноземних справ. На цьому електронному ресурсі містяться відомості про іноземців, похованих у Норвегії на міжнародному військовому кладовищі «Х'етта» в Гельгеланні, зокрема військовополонених із Радянського Союзу [3].

В Україні документальний масив стосовно доль військовополонених розпорошений по різних установах. Найчастіше це фільтраційна документація військовиків, які вижили, пройшли радянські перевірки й повернулися додому. Ці документи зберігаються в обласних державних архівах за місцем проживання колишніх бранців. Зазвичай це не одна справа, може бути й окремий фонд, як-от у Державних архівах Київської та Кіровоградської областей [6; 7]. Частково документи на загиблих у полоні військовиків зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ та його регіональних філіях.

Із початком Другої світової війни нацистська Німеччина створювала на території окупованої Європи нові типи таборів, де використовувала рабську працю мільйонів радянських військовополонених та пригнаних зі Сходу цивільних робітників.

Для полонених військовослужбовців Червоної армії було створено особливу організаційну структуру, щоб виокремити їх серед загальної кількості бранців із інших держав. Від початку квітня 1941 р. для війни проти Радянського Союзу були обладнані додаткові шталаги та офлаги, які отримали особливу серію

номерів – від 301-го до 398-го (не суцільні). Більша частина з них дислокувалася на Східному фронті. Лише 12 таборів були обладнані на військових полігонах у самому німецькому Райху, по можливості на віддалі від місць проживання мирного населення. Там мали розмістити від 20 тис. до 50 тис. полонених. Особливе їхнє положення видно за назвою – комбінацією номера 300-ї серії з позначкою, яку зазвичай давали у військових округах. Радянських військовополонених мали направляти на роботи з так званих російських таборів, але дуже скоро цей варіант було визнано помилковим. Наприкінці літа 1941 р. їх почали спрямовувати в інші табори військовополонених, де ними розпоряджалися як ресурсом робочої сили [31, 34 35].

За неповними даними, в Німеччині та в окупованих нею країнах було розташовано 22 тис. таборів, де одночасно перебували й радянські військовополонені [43, 496]. Щодо них діяв закон ідеологічного неприйняття більшовизму й геноциду слов'янських народів. Саме тому серед бранців із Радянського Союзу жертв було найбільше.

26 лютого 1940 р. Верховне командування Вермахту опублікувало «Міркування щодо політичних і адміністративних заходів при окупації Норвегії, Данії, Швеції» [23, 90]. У них було визначено масштаби окупації північних держав. Через своє положення Скандинавський півострів відігравав стратегічну роль. Під час війни значення регіону змінювалося залежно від співвідношення сил супротивників.

Так західні союзники мали змогу створити загрозу німецькому флоту, що базувався в Північному та Балтійському морях. Гітлерівська Німеччина отримувала нагоду не тільки забезпечити себе стратегічною сировиною, а й вести блокадні дії проти Англії та Радянського Союзу і вторгнутися своїми сухопутними силами до північно-західних районів СРСР. Багатогранна стратегічна значущість скандинавського плацдарму зумовила такі обставини, що бойові дії в Північній Європі, особливо в Арктиці, в настільки значних масштабах велися практично вперше в історії. Приморський характер скандинавського плацдарму став умовою застосування там майже всіх видів збройних сил. Північне, Норвезьке, Баренцове та Балтійське моря, що омивають Скандинавський півострів, стали зонами активних бойових, блокадних і контрблокадних дій ВМФ, зокрема спільних операцій підводного, надводного флотів та авіації проти морських конвоїв [27, 34].

Особливе місце у планах Вермахту належало Норвегії. Саме в цій країні мали створити німецькі військові бази, залізниці й автомагістралі для налагодження транспортного сполучення з метою використання її сировинних ресурсів в інтересах Райху.

Ще до початку Другої світової війни скандинавські країни проводили політику нейтралітету. Фактором, який зумовив збереження або незбереження цієї позиції, були військово-політичні розрахунки й дії не їхніх урядів, а великих

країн, що воювали [9, 427]. Наставав новий етап Другої світової війни – закінчувалася «дивна війна» й розпочиналося рішуче зіткнення гітлерівської Німеччини та її сателітів із великими європейськими державами. За таких умов Скандинавський півострів і, зокрема, Норвегія набували нового загального стратегічного значення.

Уже 9 квітня 1940 р. зазнала нападу гітлерівської Німеччини Данія, одночасно були висаджені повітряні та морські десанти в Норвегії. Упродовж 9–20 квітня 1940 р. нацистські війська зайняли більшу частину Південної Норвегії. Загроза англійським морським сполученням у разі захоплення цієї країни змусила англо-французьке командування направити їй на допомогу англо-франко-польські війська. Спроби наступу союзників у Центральній Норвегії успіху не мали. 3 травня 1940 р. норвезькі сили там капітулювали, 5–8 червня 1940 р. союзники евакуювалися з м. Нарвік. Уся територія королівства була окупована нацистами [2, 863].

Норвезька кампанія не відрізнялася інтенсивністю й запеклістю боїв. Про це свідчать, зокрема, втрати сторін упродовж двомісячних бойових дій. Гітлерівці не дорахувалися 1317 осіб убитими, 1604 пораненими, 2375 зниклими безвісти (переважно під час транспортування військ морем). Утрати англійської армії становили 1896 військовиків убитими й пораненими в наземних боях і близько 2500 загиблими на морі. У норвезькій армії було вбито й поранено 1335 осіб, а французи й поляки разом утратили 530 солдатів і офіцерів [27, 87].

Для створення міцного плацдарму Третього райху в Скандинавії потрібно було розширити й удосконалити інфраструктуру країни. Керувало цим процесом німецьке Верховне командування в Норвегії. Для реалізації намічених грандіозних планів із використання стратегічно важливого плацдарму перед ним постало питання про джерело робочої сили. Адже завдання мало бути виконано, зокрема, й силами військовополонених. Для Третього райху в Норвегії особливе значення мали два будівельні об'єкти: Північна залізниця «Нордландсбанен», якою мало здійснюватися транспортування металів (насамперед нікелю) для німецької економіки, та військово-морська база в м. Тронгейм – важлива точка стримування морських сил союзників по антигітлерівській коаліції.

Уже 5 липня 1941 р. Верховне головнокомандування Німеччини видало розпорядження про направлення 20 тис. радянських військовополонених до Норвегії [34, 22]. Перші партії радянських бранців опинилися в країні вже в серпні 1941 р. Загалом за час війни до Норвегії було направлено 100 тис. полонених та цивільних робітників. Більшість із них – військовослужбовці Червоної армії. Близько 9 тис. – цивільні особи, з них 1400 – жінки, 400 – діти [45].

Переважно полонених розподіляли по чотирьох базових шталагах (№ 303 – в м. Ліллегаммер, № 380 – у м. Упдал, № 330 – у м. Алта й № 322 – у м. Кіркенес). Шталаги своєю чергою були розподільними пунктами для відправки військовополонених до основних та малих робочих таборів. Кількість в'язнів у малих

становила від кількох десятків до кількох сотень осіб. Кожний зі шталагів відповідав за табори, які були в його підпорядкуванні на певній території [34, 23 24].

У компетенції шталагу № 303 в м. Ліллегаммер перебувало 84 табори, розташовані в південній і центральній частині Норвегії. Шталаг № 380 у м. Упдал, був базовим табором у її центральній частині. У його підпорядкуванні було 65 таборів. Шталагу № 330 у м. Алта були підпорядковані табори на півночі країни. Наприкінці 1944 р. цей шталаг був перенесений до м. Нарвік. На 1 квітня 1945 р. до його структури входило 122 табори.

До жовтня 1944 р. на території Норвегії розташовувався ще один базовий шталаг – № 322 в м. Кіркенес. Утім, відомості про нього фрагментарні. У жовтні 1944 р., із початком Петсамо-Кіркенеської наступальної операції радянських військ (7–29 жовтня 1944 р.), шталаг № 309 у м. Салла (Фінляндія) і шталаг № 322 у м. Кіркенес (Норвегія) були об'єднані та введені до складу шталагу № 330 у м. Нарвік (Норвегія) [34, 24].

Загалом до структури шталагів входив 271 робочий табір, що було зазначено в документах німецького командування в цій країні [34, 29].

Разом зі шталагами військовополонених направляли до авіаційно-будівельних, будівельних, робочих батальйонів та батальйонів постачання. Будівельні й робочі батальйони підпорядковувалися спеціальному штабу «О» в м. Му-і-Рана, а також коменданту з питань військовополонених у Норвегії. Ці підрозділи займалися будівництвом залізниць та автодоріг, зведенням укріплень і військово-морських баз, вирубкою лісу тощо. Два батальйони постачання забезпечували продовольством і предметами першої необхідності всю німецьку табірну систему в країні. Чотири спеціальні авіаційно-будівельні батальйони, які перебували в компетенції німецьких військово-повітряних сил, займалися будівництвом злітно-посадкових смуг та розчищенням їх від снігу [34, 26].

Із загальної кількості іноземних військовополонених, які перебували в шталагах Норвегії, радянських бранців була більшість – 93–95 % [39, 30]. Радянці перед відправкою до Норвегії проходили попередній відбір за фізичним станом і здатністю виконувати різну роботу. Серед необхідних професій виділялися гірники, металурги, будівельники, транспортники, столяри та деякі інші. Велика кількість військовиків, які потрапили до полону на початку німецько-радянської війни в червні 1941 р., спершу була направлена до Польщі або ж Німеччини. Потім їх заганяли до трюмів вантажних кораблів і відправляли до Норвегії.

У тісній співпраці з райхскомісаріатом Норвегії на території країни діяла спеціалізована напіввійськова Організація Тодта (далі – Організація), підпорядкована Міністерству озброєння та військового майна. Перші фахівці Організації з'явилися в Норвегії навесні – влітку 1940 р., вони з'ясували головні напрями робіт. До 1942 р. було проведено реорганізацію установи, створено розгалужену структуру за територіальним принципом. До роботи активно залучали військовополонених та остарбайтерів із різних країн. У розпорядженні Організації на

початку 1944 р. було 47 200 військовополонених, із них 33 тис. – з Радянського Союзу [34, 53 54].

Головним будівельним майданчиком Організації стала Північна Норвегія. Організація отримала право на будівництво залізниці «Нордландсбанен», яка зв'язувала м. Кіркенес та Му-і-Рана. Залізницю було поділено на дві ділянки – північну й південну, обидві пролягали у провінції Нурланн. Крім цього об'єкта, військовополонені були задіяні на будівництві підвісної канатної дороги в м. Кіркенес, працювали в портах у м. Нарвік, на військовому будівництві в м. Берген, на будівництві аеродромів у м. Кіркенес і поблизу с. Лаксельв.

У м. Тронгейм полонені брали участь у роботах на базі підводних човнів. На заході Норвегії працювали на будівництві споруд поблизу м. Ставангер, а також аеродрому, розчищали злітно-посадкові смуги від снігу. Відомо, що на одному з важливих об'єктів у Західній Норвегії – аеродромі в м. Сола – також працювали військовополонені. У Південній Норвегії в містечку Мевік їхня праця застосовувалася на будівництві бараків, вогневих позицій та бункерів далекобійної батареї. За 40 км на північний схід від м. Осло радянськими бранцями був побудований та обслуговувався аеродром [33].

Загалом у табірній системі Норвегії налічувалося близько 500 місць утримання полонених [34, 56].

Людей із Радянського Союзу використовували для виконання найважчих робіт. Часто вони працювали, користуючись примітивним реманентом, без технічних засобів. Тривалість робочого дня була ненормованою і всюди різною. У таборах вона коливалася від 10 до 14 год, у середньому – до 12 год на день.

Суворі погодні умови північних районів Норвегії, де перебувала найбільша кількість полонених, справляли помітний вплив на стан їхнього здоров'я та умови праці. Найважче було першим бранцям. Умови життя страшні: людей розміщували в бараках, покинутих будівлях і сараях. Часто вони будували собі житло на пустому місці, користуючись примітивним реманентом. Постільними речами служили солом'яні матраци та старі ковдри. Утім, часто не було і їх – доводилося спати на соломі або на голій підлозі. Добротний одяг і взуття у бранців часто відбирали, вони залишалися в обносках. Військовики зазвичай не мали теплих шкарпеток, рукавичок і спідньої білизни. А взимку працювати доводилося на лютому холоді, не раз траплялися важкі ступені обмороження на роботі й замерзання в погано обігрітих бараках, адже полонені мали самі знаходити або видобувати паливо, якого не було поблизу місця їх утримання.

Звичайно, працювати у великі холоди було дуже складно й енергозатратно, але морози відігравали й позитивну роль. У таборах на півночі країни практично не виникало епідемій, що призводили б до масової загибелі людей.

У серпні – вересні 1941 р. німецьке Верховне командування в Норвегії виробило рішення стосовно харчування військовополонених, посилаючись на те,

що СРСР не підписав Женевської конвенції. Головним принципом було збереження працездатності. У багатьох таборах не існувало приміщень для куховарства. Полонені самі собі готували їжу на багаттях, використовуючи для цього бляшанки та відра: таке харчування не задовольняло потреб людини з огляду на виснажливу роботу. Продуктові норми для радянських військовополонених у Норвегії, як і в інших країнах, де вони перебували, були низькими – становили в калорійному обрахунку 1,5–2 тис. ккал на добу, що майже вдвічі менше за норму.

Медичної допомоги бранцям не надавали, хворих відокремлювали від здорових у тому самому таборі. У таких умовах головною загрозою для життя людей стали хвороби, такі як грип, запалення легенів, туберкульоз, дифтерія, набряки, які швидко поширювалися. Напівголодне животіння, виснажлива робота, холод, а також жорстоке ставлення охоронців були причинами смертності в таборах.

Норвежці стверджують, що точна кількість загиблих у країні радянських полонених досі невідома, називаючи число 13 700 осіб [45]. Це найбільші жертви в Норвегії під час війни. Російський історик М. Панікар наголошує на тому, що в підрахунках Департаменту із захоронень на території Норвегії в роки Другої світової війни не врахована інформація про могили військовополонених, розстріляних під час спроби втечі, за порушення режиму або загиблих на роботі внаслідок нещасного випадку. Тому кількість жертв нацистів у Норвегії становить близько 14 тис. осіб (із загальної кількості – 91 800 полонених), із яких понад 75 % померли на півночі країни [34, 34].

Знайти інформацію про нацистські табори та місця утримання бранців у Норвегії дослідникам було вкрай важко. Персональні відомості накопичували поступово, частково інформацію збирали із запитів, які надходять до Музею. Так, у 2019 р. до Музею надійшов лист від Українського інституту національної пам'яті про звернення заступника голови громадської організації «Українська громада в Норвегії» Ігоря Борща з проханням розмістити в базі даних України списки військовополонених, які загинули на півночі Норвегії й спочатку були поховані на о. Енгелей [25].

Із 535 осіб у списку науковці виокремили 166 уродженців 20 областей України. Списки доповнили персональною інформацією, систематизували за адміністративним поділом України, доопрацювали за фондовою колекцією Музею, Книгами Пам'яті України та загальнодоступними електронними ресурсами.

У результаті дослідницької роботи з'ясовано, що на о. Енгелей (Північна Норвегія) містився один із таборів, підпорядкованих шталагу № 330. Наприкінці 1944 р. шталаг перенесли до м. Нарвік. Це було пов'язано з відступом восени 1944 р. гітлерівців із Фінляндії та евакуацією з Фінмарку – найбільшої північної адміністративної одиниці Норвегії. До структури шталагу № 330 на 1 квітня 1945 р. входило 122 табори, в яких перебувало 11 588 військовополонених. Цей шталаг розподіляв їх на будівництво військових укріплень та на стратегічний об'єкт у Північній Норвегії – залізницю «Нордландсбанен». Крім того, на прокладанні

залізниці були задіяні військовополонені дев'яти робітничих батальйонів, підпорядкованих спеціальному штабу «О». Кількість бранців у них на 8 травня 1945 р. становила 22 406 осіб [34, 24]. Згідно із задумом нацистів радянські в'язні мали побудувати залізницю через усю Північну Норвегію. Ці плани не були реалізовані. Утім, проект створення залізниці «Нордландсбанен» був частково здійснений силами військовополонених [45].

Вони працювали в кам'яних кар'єрах на будівництві дороги поблизу Вест-фіорду й дотів на острові. Без потрібних знарядь, у негоду, в украй важких умовах – видобували й возили каміння на будівництво. Рабська праця військовополонених мала велике значення для розвитку норвезької інфраструктури і в перспективі сприяла модернізації країни, що було зазначено на виставці «Радянські військовополонені в Норвегії» в м. Осло [45].

Невільники з України, що опинилися на о. Енгелей, спершу були зареєстровані поза територією Норвегії – в шталагах № 315 (II-B) Гаммерштайн, № 315 (II-F) Гаммерштайн / Шлохау та № 302 (II-H) Грос-Борн-Редериц [3].

За уточненими даними, більшість українських полонених опинилась на острові у 1942–1943 рр. Зі 166 бранців 161 – військовий, 5 – цивільні особи. У 1942 р. загинуло 86 осіб, у 1943 р. – 76, у 1944 р. – 4 [28].

Найстарші в'язні в 1941 р. були у віці 49–47 років (1892–1894 р. н.), серед них Петро Микитович Усенко, 1892 р. н., уродженець с. Костянтинівка Пологівського району Запорізької області. Він потрапив у полон 27 липня 1942 р. під м. Ростов-на-Дону (нині – Російська Федерація). Перебував у полоні сім місяців, загинув 22 лютого 1943 р. [12, 571; 29; 32]. Микола Архипович Орешечко (Орешнічков), 1894 р. н., уродженець с. Новомиколаївка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області, червоноармієць 121-го окремого інженерного батальйону 9-ї армії, потрапив у полон у 1942 р. (ймовірно, під час Харківської операції), помер 27 листопада 1942 р. [49].

Наймолодшим полоненим (1924–1923 р. н.) в 1941 р. виповнилося 17–18 років. Це, зокрема, Аркадій Вирка, який народився в 1924 р. у с. Трохимівка Ізюмського району Харківської області. Він потрапив у полон 29 липня 1942 р. під м. Ростов-на-Дону й витримав майже два роки випробувань. Розстріляний 2 липня 1944 р. [18, 557; 38]. У свої 20 років помер у полоні 24 січня 1943 р. Василь Данилович Ядевський 1923 р. н., уродженець Тернопільської області [32].

Катастрофічний для Червоної армії початок війни позначився насамперед на кількості людських військових утрат. Військовики потрапляли в полон від перших днів німецько-радянської війни. Так під м. Юрбург (нині м. Юрбаркас, Литва) 1 липня 1941 р. опинився в полоні киянин Віктор Михайлович Слободе(ю)нюк, 1916 р. н. 10 липня 1941 р. в м. Чортків Тернопільської області потрапив у полон Олексій Федорович Бездетко (Бездітко), 1906 р. н., уродженець с. Коломак (Крамарівка) Коломацького району Харківської області [32; 16, 534]. Під м. Кіровоград 7 липня 1941 р. – Михайло Григорович Коломієв (Коломієць),

1906 р. н., уродженець с. Великодське Міловського району Луганської області [13, 83]. 5 серпня 1941 р. в м. Первомайськ Миколаївської області опинився у бранцях Олексій Самійлович Вензюк (Вензик), 1915 (1919) р. н., уродженець с. Котельва Котелевського району Полтавської області [14, 630]. 12 вересня 1941 р. в м. Кременчук Полтавської області – Григорій Степанович Верхбицький (Вербицький, Вежбицький), 1909 р. н., уродженець м. Лебедин на Сумщині [32]. За інформацією Книги Пам'яті України Сумської області, він зник безвісти в листопаді 1942 р. [15, 54]. У відкритих джерелах розміщена анкета дружини на пошук чоловіка з підтвердженням товариша по службі про обставини полону військовослужбовців 1057-го стрілецького полку та загибелі Григорія Верхбицького, який «був замучений за непокору німецькою охороною» 14 грудня 1942 р. в таборі на о. Енгелей. 25 вересня 1941 р. під м. Лубни Полтавської області опинився в полоні Анатолій Іванович Васильєв, 1914 р. н., уродженець м. Маріуполь Донецької області [32].

Двоє в'язнів були односельцями, трактористами із с. В'язівок Павлоградського району Дніпропетровської області. Вони потрапили до полону разом 30 липня 1942 р. під м. Ростов-на-Дону (Російська Федерація). Обидва уперше зареєстровані в шталазі № 302 (II-N) Грос-Борн-Редериц, загинули в нацистському таборі на о. Енгелей. Утім, Петро Андрійович Дубовий, 1904 р. н., за № 106017, помер 10 лютого 1943 р., а Іван Євтихович Дубовий, 1910 р. н., за № 106018, – 25 листопада 1942 р. [32]. На обох земляків є інформація в Книзі Пам'яті України Дніпропетровської області [10].

Значна кількість військовослужбовців опинилась у полоні внаслідок потрапляння військ у «котли». Аналізуючи персональні відомості бранців (у яких є необхідна інформація), дослідники встановили, що найбільша кількість із них – 83 особи – була захоплена в полон улітку – на початку осені 1942 р. під м. Ростов-на-Дону. Місто вперше було окуповане 21 листопада 1941 р., відвойоване 29 листопада 1941 р. військами Південного й Закавказького фронтів під час Ростовської операції (1 січня – 18 лютого 1943 р.), окуповане вдруге 24 липня 1942 р. Остаточо нацисти були вигнані з нього 14 лютого 1943 р. військами Південного фронту [29, 210; 43, 355–356].

12 українців опинились у бранцях під час невдалої Харківської операції (12–29 травня 1942 р.) Південно-Західного фронту, а також 9-ї та 57-ї армій Південного фронту [43, 355]. Вони потрапили в полон у м. Харків та Куп'янськ, с. Лозовенька й Чепіль Балаклійського району, на ст. Лозова Лозівського району.

Дев'ятьох військовиків полонили навесні та влітку 1942 р. в Криму, зокрема під м. Севастополь, одного – під м. Керч. Також є інформація про полон у 1942 р. українських військовослужбовців у Донецькій та Луганській областях тощо.

Свідченням про наявність проблеми в обліку військовополонених є приклад Степана Митрофановича Ніколаєвського, 1914 (1910) р. н., уродженця с. Півні Ружинського району Житомирської області, загиблого в полоні 31 січня 1943 р.

Він був призваний до армії Фастівським РВК Київської області 29 липня 1941 р., потрапив до полону 26 травня 1942 р., під час Харківської операції, в с. Лозовенька. Зарахований померлим у полоні в Списку безповоротних втрат Фастівського РВК № 22459 від 19 квітня 1948 р. після звернень родини зі скаргою до Президії Верховної ради СРСР про відсутність інформації про родича та призначення пенсії [52].

Відповідаючи на запит киянина Дмитра Кушпіля, який розшукував могилу свого прадіда Василя Каракохи, ми дізналися про ще один гітлерівський табір у Північній Норвегії, що був розміщений у поселенні Б'єрнелъва [24].

Серед документів, переданих Сквирським РВК Київської області, було знайдено сповіщення про загибель рядового 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії 1-го Українського фронту Василя Каракохи, 1910 р. н., уродженця с. Терешки Сквирського району, згідно з яким військовослужбовець зник безвісти 14 січня 1944 р. в районі «с. Дзенгуловка» (насправді с. Дзензелівка) Маньківського району Київської (нині – Черкаська) області. Повідомлення було адресовано його дружині Марії Іванівні [52].

У загальнодоступній електронній базі даних загиблих військовиків, науковці музею натрапили на документ, у якому знайшли інформацію про те, що вже не Василь Каракоха, а Василь Раракоха, уродженець с. Терешки Київської області, потрапив до полону 10 січня 1944 р. під м. Умань. Перебував у полоні в шталазі № 315 (II-B) у Гаммерштайні, переведений до табору в Північну Норвегію, помер 24 червня 1944 р. [3].

Полярне коло перетинає країну на вершині гори Сальтф'ель. Саме там, на висоті майже 700 м над рівнем моря, розташувався табір Б'єрнелъва. Тамтешні військовополонені також доклали зусиль до будівництва залізниці «Нордландсбанен».

Науковці Музею встановили персональні відомості сімох загиблих червоноармійців з України, в'язнів табору в поселенні Б'єрнелъва. Четверо – уродженці Київської області, по одному військовослужбовцю народилося у Вінницькій, Донецькій та Харківській областях. Миколу Дубину, уродженця м. Краматорськ Донецької області, який був призваний до армії в 1941 р., полонили в липні 1942 р. під м. Новочеркаськ Ростовської області в Росії [32].

Шестеро військовиків потрапили до полону наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. Скажімо, Прохор Буренок, уродженець с. Пилява Димерського (нині – Броварський) району Київської області опинився серед бранців під м. Житомир у листопаді 1943 р., в сповіщенні значиться зниклим безвісти в травні 1944 р. [50], Григорій Ільченко, уродженець с. Кручик Богодухівського району Харківської області, призваний до армії в серпні 1943 р., опинився в полоні під м. Полтава 14 серпня 1943 р. [3]. Семен Хацко, уродженець с. Білопілля Козятинського району Вінницької області, потрапив у неволю в Гомельській області Білорусії в грудні 1943 р. [32]. Василь Глушинок, уродженець с. Петрівці Вишгородського

району Київської області, – під м. Шепетівка на Хмельниччині в січні 1944 р., Василь Каракоха і Петро Шевченко – на Черкащині в січні 1944 р. [32].

На Петра Шевченка, 1909 р. н., уродженця с. Глушки Білоцерківського району Київської області, дружина отримала два сповіщення. Перше – з військової частини п/п 78194 (240-ї стрілецької дивізії) від 1 березня 1944 р. – про те, що чоловік зник безвісти 19 січня 1944 р. Наступне – надійшло 10 січня 1948 р. з Управління з обліку загиблих і зниклих безвісти рядового і сержантського складу – про те, що червоноармієць П. Т. Шевченко загинув у німецькому полоні 20 жовтня 1944 р. [49].

Усі семеро в'язнів табору в поселенні Б'єрнелъва пішли з життя в розквіті сил, у віці 30–40 років. Жодна з українських родин не дізналася про місце смерті батька, чоловіка або сина в окупованій нацистами Норвегії.

У 2020 р. до Музею звернулися волонтери, які повідомили про заклик Томмі Таншдтада, жителя Норвегії з поселення Невердал, допомогти в пошуках родичів радянських військовополонених, загиблих у його рідній місцевості [30]. Цей населений пункт міститься на березі моря в самому центрі країни.

У поселенні Невердал із часів Другої світової війни залишилися бункери й артилерійські позиції. Пошуковець і волонтер із Норвегії встановив, що в його населеному пункті були німецькі фортеця та військова в'язниця. Там під час війни загинуло 120 людей. Згодом померлим військовикам установили пам'ятник. У 2015 р. імена загиблих військовополонених було викарбувано на плитах меморіалу в поселенні Невердал.

В архівах Норвегії та Росії Т. Таншдтад знайшов 29 прізвищ загиблих радянських військовослужбовців, із яких 20 – з України. Музей долучився до пошуку інформації про долі й родини військовополонених із України. З'ясовано, що п'ятеро спочатку перебували в шталазі № 315 (II-B), п'ятнадцять – у шталазі № 315 (II-F) [3].

20 квітня 1942 р. всі 20 українців були переведені до шталагу № 303, на території Норвегії, в м. Ліллегаммер [34]. У його компетенції перебували табори, розташовані в південній та центральній частинах Норвегії, зокрема і в поселенні Невердал. Більшість полонених військовиків було мобілізовано до армії напередодні німецько-радянської війни. Усі потрапили в полон у 1941 р. й померли впродовж 1942 р. Сімох військовослужбовців полонили на території Росії, трьох – Білорусії, двох – на Житомирщині, по одному – на Полтавщині та Київщині. У шістьох місце полонення невідоме [32].

Уже через два місяці після переведення до Норвегії, в червні 1942 р., в населеному пункті Невердал загинуло четверо українських полонених. У липні – померло 7 людей, у серпні – 6, у вересні – 1, у жовтні – 2. Жертвами нацистів у поселенні Невердал стали молоді й дієздатні чоловіки 27–37 років.

Серед них – уродженці Вінницької області: Олександр Ковалишин із с. Воробіївка Немирівського району (36 років), Олексій Пивошенко із с. Кузьминці

Гайсинського району (35 років) [47; 48]. Єгор Курочка – уродженець Донецької області із с. Луганське – (33 роки) [54, 172]. Степан Слюсар – із с. Андріяшівка Янушпільського району Житомирської області (32 роки) [11, 337]. Петро Нижник – із с. Старі Бабани Уманського району Київської (нині – Черкаська) області (28 років) [58, 1]. Уродженці Полтавської області – Михайло Таранець із с. Опришки Глобинського району (34 роки) та Микола Волков – із с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району (27 років) [51, 114; 55, 153]. Сергій Афанасьєв – із с. Курдюмівка Шосткинського району Сумської області (37 років) [62, 10]. Гнат Вакуленко – із с. Воскресенівка Богодухівського району Харківської області (32 роки) [56, 12, № з/п 5186]. Андрій Дунаєнко – із с. Павлівка-1 Тальнівського району Черкаської області (36 років) [57, 27, № з/п 109]. Іван Письменний – із с. Мажівка (с. Слабин) Коцюбинського (нині – Чернігівський) району Чернігівської області (31 рік) [17, 446].

За матеріалами колекції Музею встановлено, що на 19 військовослужбовців є інформація в матеріалах районних військкоматів та Книгах Пам'яті України. 18 військовиків мали родини, сповіщення про смерть чоловіків отримали їхні дружини, на двох чекали вдома батьки.

У другій половині 1944 р. дії Червоної армії наблизилися до території Норвегії. 22 жовтня 1944 р. під час Петсамо-Кіркенеської наступальної операції війська Карельського фронту перейшли радянсько-норвезький кордон, 25 жовтня заволоділи м. Кіркенес, 27 жовтня – м. Нейден. 29 жовтня радянські війська завершили операцію, витіснивши нацистів з окупованої частини Мурманської області, району Петсамо (Печенга) та північних районів Норвегії. Загальні людські втрати радянських військ під час операції становили 21 233 військовослужбовці, безповоротні – 6084 особи [43, 333]. Зокрема, на норвезькій землі полягли 2122 військовики [27, 226].

Розгром гітлерівських військ у Заполяр'ї в результаті Петсамо-Кіркенеської операції підірвав позиції Вермахту в Скандинавії й значною мірою послабив оборону північних районів Райху. Із приходом Червоної армії на північ Фінмарку були створені умови для передачі влади законному норвезькому уряду.

10 листопада 1944 р. до м. Кіркенес, що приблизно за 8 км від норвезько-російського кордону, прибули норвезька військова місія й військовий загін, який складався з 271 особи. До кінця Другої світової війни чисельність норвезьких солдатів і офіцерів, які виконували поліцейські функції в Північній Норвегії, сягнула 2735 військовиків [30].

Перемога над гітлерівцями в Європі була здобута в травні 1945 р. На відміну від усіх попередніх воєн у Європі, наприкінці Другої світової війни не відбувалось укладення основного договору, мирної конференції, жодного мирного врегулювання. Увечері в п'ятницю 4 травня 1945 р. генерал Монтгомері прийняв німецьку капітуляцію у фургоні тактичного штабу, це давало йому повноваження командувати не тільки основною частиною німецьких армій у Північно-

Західній Європі, а й цілим апаратом Третього райху. Без зустрічних умов здавалися північ Німеччини, Данія і Норвегія. Американці, звісно, не збиралися приймати військову капітуляцію, запропоновану Монтгомері. Водночас і Радянський Союз не виявляв готовності аплодувати миру, який не демонстрував перемоги «наукових» принципів марксизму-ленінізму-сталінізму [4, 521]. Генерал Ейзенгавер прийняв формальну капітуляцію на своїй базі під Реймсом. Маршал Жуков – у своїй штаб-квартирі в Карлсгорсті. Безумовно, капітуляція Німеччини мала настати опівночі 8 травня (за Гринвіцьким часом) [5, 1078].

Саме в цей день гітлерівці здалися в Норвегії. У південні райони країни прибули англо-американські війська, які прийняли капітуляцію противника [26, 227].

Після закінчення найбільшого військового протистояння ХХ ст. в Норвегії знищували монументи й пам'ятники, встановлені гітлерівцями. У 1948 р. в умовах «холодної війни» норвезький уряд, який побоювався радянських шпигунів, ухвалив рішення про те, що всі захоронення радянських громадян – як військовополонених, так і військовослужбовців, які загинули в боях за визволення Східного Фінмарку, – мають бути перенесені в одне місце на півночі країни. Таке саме єдине братське кладовище мали намір створити і в Південній Норвегії. Однак повною мірою цей план було реалізовано в північних регіонах – Нурланн, Трумсе й Фінмарк.

У 1951 р. норвезький уряд провів масове перепоховання розкиданих по всій країні останків радянських військовиків на одному загальному військовому кладовищі. Місцем захоронення був обраний о. Х'етта у провінції Нурланн.

Цей острів став місцем для створення військового меморіалу не випадково, адже на ньому вже існувала могила, де в 1944 р. поховали останки загиблих у кораблетрощі. 27 листопада 1944 р. поблизу острова було потоплено норвезький корабель «Рігель» (норв. Rigel), під час Другої світової війни використовуваний гітлерівцями як транспортне судно. Це була найбільша катастрофа на морі біля норвезького узбережжя з найбільшою кількістю жертв за всю війну.

16 серпня 1940 р., після окупації Норвегії нацистами, «Рігель» був реквізований для потреб німецьких військ. Він здійснював перевезення на північ від м. Тронгейм уздовж норвезьких берегів переважно боєприпасів і спорядження для німців, а також робітників із військовополонених. 27 листопада 1944 р. корабель був торпедований, бомбардований та потоплений англійськими літаками, які базувалися на авіаносці «Імплакабл» (англ. Implacable). Британці вважали, що корабель здійснює перевезення німецького військового контингенту з Норвегії на європейський континент, де тривали жорстокі бої.

У цей час на його борту, за різними даними, перебувало від 2747 до 2838 осіб [8]. На переповненому судні зчинилась абсолютна паніка, коли його підпалили. Вижило лише від 250 до 267 людей [42]. Крім німців, у цей час на борту перебували радянські та югославські військовополонені (приблизно 2248 осіб), а також інші бранці (норвежці й німецькі дезертири з Фінляндії) [8].

Під час Другої світової війни загинули радянських військовополонених, а пізніше – полеглих у боях за визволення Норвегії від гітлерівців солдатів та офіцерів ховали на церковних дворах, місцевих кладовищах, поблизу військових і цивільних об'єктів, які будували німці; часто навіть на необроблених землях і в недоступних гірських районах.

Утім, навесні 1951 р. більшість поховань від м. Кіркенес до м. Бреннейсунн було перенесено до одного – братського. Офіційно оголошеною метою операції було полегшення доступу до могил та приведення пам'ятників до «належного вигляду». «Монументи, які споруджені й на які отримано дозвіл, залишаться недоторканими», – стверджувала влада. Населення було проти цих дій. Тож місцевим урядникам не було повідомлено про час операції. План утілювали таємно, відповідальним за його проведення було призначено Міністерство оборони. Людські останки перекладали асфальтом і перевозили в мішках, звідси й назва операції – «Асфальт» [39].

Утім, як писала історик М. Сулейм, багато могил і пам'ятних знаків були розкриті. Деякі поховання переносилися настільки недбало, що на їхніх місцях залишалися зруйновані хрести та плити з написами. Дослідниця оприлюднила ці маловідомі та неафішовані сторінки норвезької післявоєнної історії у своїй докторській дисертації «Радянські військовополонені в Норвегії в 1941–1945 роках – чисельність, організація й репатріація», що вийшла в 2005 р. [39].

У 1951 р. на о. Х'етта у братських могилах поховали 7551 особу, з яких були ідентифіковані лише 823 людини. Кладовище було відкрито 8 липня 1953 р. Там установили обеліск, облаштували парк [22]. Це та частина норвезької післявоєнної історії, про яку влада, як і раніше, вважає за краще не згадувати.

Наразі на міжнародному військовому кладовищі на о. Х'етта зареєстровано 9446 військовиків із 517 кладовищ, зокрема радянських військовополонених – 7803 [3]. Відомі імена лише 2700 загинулих [45]. Кожен із військовослужбовців, який зник безвісти, загинув у полоні, гідний того, щоб його знайшли, ідентифікували й поховали.

Упродовж 2020–2021 рр., працюючи над програмою «Війна. Полон. Пам'ять», науковцям вдалося ідентифікувати 193 військовополонених – уродженців України, які загинули під час нацистської окупації в Норвегії. Під час пошуку інформації про сучасне місце захоронення військовополонених із України, які перебували в нацистських таборах у поселеннях Б'ернелва, Невердал та на о. Енгелей, було встановлено, що всі вони покоються не на місці первинного захоронення, а на о. Х'етта, в секторі В (для невідомих) на міжнародному військовому кладовищі для іноземців. Усі знайдені персональні відомості розміщені на пошуковому порталі martyrology.org.ua в рубриці «Військові поховання» [21].

Військовополонені з України були звичайними чоловіками, які за власною волею або за мобілізаційним примусом опинилися в Червоній армії і боролися

з Вермахтом. Мали цивільні професії, родини, дітей. Вони не були винні ні в розгортанні такого великого протистояння, ні в тому, що потрапили до полону. Українські бранці стали жертвами війни.

Збереження пам'яті про цих людей та події найкривавішої війни в історії людства має послужити засобом запобігання трагічним повторенням. Військовополонені – це обов'язкова прикмета будь-якої війни, проте ставлення до них власної держави, народу загалом, є свідченням цивілізованості, гуманності й демократичності суспільства [46].

Джерела та література:

1. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) / О.В. Буцько // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 120–126.
2. Военный энциклопедический словарь. – Изд. 2-е. – М.: Военное издательство, 1986. – 864 с.
3. Военные могилы иностранцев в Норвегии. Поиск людей или захоронений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.krigsgraver.no>. – Назва з екрана.
4. Даллас Г. Примарний мир. 1945. Незавершена війна / Г. Даллас. – К.: Темпора, 2012. – 770 с.
5. Дейвіс Н. Європа: історія / Н. Дейвіс. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
6. Державний архів Київської області. – Ф. 5597. – Оп. 1.
7. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. П-5907. – Оп. 4.
8. Гибель «Ригеля» 27 ноября 1944, с 2000 советских военнопленных [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://maxdianov.livejournal.com/87824.html>. – Назва з екрана.
9. Кан А.С. Внешняя политика скандинавских стран в годы Второй мировой войны / А. Кан. – М., 1967. – 456 с.
10. Книга Пам'яті України: Дніпропетровська область: в 11 т. – Т. 11 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – 700 с.
11. Книга Пам'яті України. Житомирська область: у 12 т. – Т. 6 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: Р.Р. Петронговський та ін. – Житомир: Льонок, 1995. – 672 с.
12. Книга Пам'яті України. Запорізька область: в 21 т. (23 кн.). – Т. 8 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол.: В.І. Воловик (керівник) та ін. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – 608 с.
13. Книга Памяти Украины: Луганская область: в 18 т. – Т. 8 / Гл. ред. колл.: И.А. Герасимов (руководитель) и др.; обл. ред. колл.: Л.И. Дайнеко и др. – Луганск, 1995. – 672 с.
14. Книга Пам'яті України: Полтавська область: в 12 т. – Т. 5 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол.: П.Г. Шемет (керівник) та ін. – Полтава, Полтавський літератор, 1996. – 800 с.
15. Книга Пам'яті України: Сумська область: в 14 т. – Т. 7 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол.: О.Д. Мартиненко (керівник) та ін. – Суми: Слобожанщина, 1996. – 744 с.
16. Книга Пам'яті України. Харківська область: в 20 т. – Т. 8 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол.: О.Л. Сидоренко (керівник) та ін. – Харків: Наукова редакція Харківського обласного видання Книги Пам'яті України, 1995. – 911 с.
17. Книга Памяти Украины: Черниговская область: в 9 т. – Т. 9 / Гл. ред. колл.: И.А. Герасимов (председатель) и др.; обл. ред. колл.: А.В. Соколов (председатель) и др. – К: Поисковое издательское агентство «Книга Памяти Украины», 2002. – 1007 с.
18. Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 191 с.

19. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – 685 с.
20. Лисенко О.Є. Військовий полон у період Другої світової війни: деякі теоретичні аспекти / О.Є. Лисенко // Історія великих страждань. Нацистські табори для військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіал. комплекс «Національний музей історії ВВВ 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – С. 14–18.
21. Мартиролог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/pescopolis/ukraine/kuiv>. – Назва з екрана.
22. Международное воинское кладбище на Хьетте [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D0%B2%D0%BE%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B1%D0%B8%D1%89%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%A5%D1%8C%D1%91%D1%82%D1%82%D0%B5. – Назва з екрана.
23. Мировые войны XX века: в 4 кн. – Кн. 4: Вторая мировая война: документы и материалы / Сост. Ю.А. Никифоров; отв. ред. М.Ю. Мягков. – М.: Наука, 2002. – 677 с.
24. Національний музей історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – Науково-дослідний відділ (НДВ). – Лист-запит № 318/2019.
25. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 601/2019.
26. Носков А.М. Норвегия во Второй мировой войне. 1940–1945 / А. Носков. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
27. Носков А.М. Скандинавский плацдарм во Второй мировой войне / А. Носков. – М.: Наука, 1977. – 248 с.
28. Обобщённый банк данных о защитниках Отечества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru>. – Назва з екрана.
29. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М.Л. Дударенко и др. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.
30. Операция «Асфальт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://amp.www.google-info.org/3287192/1/operatsiya-asfalt.html>. – Назва з екрана.
31. Отто Р., Келлер Р. Советские военнопленные в системе концлагерей Германии / Райнхард Отто, Рольф Келлер / Пер. с нем. Л.В. Ланника и Н.А. Власова; под науч. ред. Е.Л. Киселёвой. – М.: Аспект Пресс, 2020. – 400 с.
32. Память народа 1941–1945 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyatnaroda.ru>. – Назва з екрана.
33. Паникар М.М. Операция «Асфальт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://narfu.ru/university/library/books/2542.pdf>. – Назва з екрана.
34. Паникар М.М. Советские военнопленные в Норвегии в годы Второй мировой войны: монография / М. Паникар. – Архангельск: Агентство С ИР Архангельской ОНБ, 2010. – 152 с.
35. Пастушенко Т. Військовий полон на території райхскомісаріату «Україна» за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр. / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 19. – К., 2016. – С. 172–184.
36. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / Керівник тому В.І. Кучер. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.
37. Полуда В. Умови побуту військовополонених у період світових воєн // Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). – К., 2015. – С. 179–186.
38. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2002. – 978 с.

39. Прохоров П. Голос павших. Операція «Асфальт» // *Експерт Северо-запад*. – 2007. – № 5.
40. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): Монографія / О. Потильчак. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.
41. Прохоров П. Голос павших. Операція «Асфальт» // *Експерт Северо-запад*. – 2007. – № 5.
42. Ригель (судно) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B8%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%8C_\(%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%BE\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B8%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%8C_(%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%BE)). – Назва з екрана.
43. *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь* / Г. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2010. – 624 с.
44. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. Семиряга. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 863 с.
45. Советские военнопленные в Норвегии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tari-el.gov.ru/ombudsman/DocLib5/russisk_ferdig_skjerm.pdf. – Назва з екрана.
46. Тематична спрямованість виставки «Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках: люди і долі». – Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 2003.
47. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Всеукраїнська база загиблих (далі – Фонди НМІУДСВ). – Вн-025106.
48. Там само. – Вн-073500.
49. Там само. – Кв-097955.
50. Там само. – Кв-132336.
51. Там само. – Кв-137079.
52. Там само. – Кв-149861.
53. Там само. – Кв-5248/6. – Арк. 114.
54. Там само. – Тимчасовий фонд (далі – ТФ) – 5253/3. – Арк. 172.
55. Там само. – ТФ-5432/3. – Арк. 153.
56. Там само. – ТФ-5471/42. – Арк. 12. – № п/п 5186.
57. Там само. – ТФ-5555/1. – Арк. 27. – № п/п 10.
58. Там само. – ТФ-5556/1. – Арк. 1.
59. Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. – М., 2009. – 480 с.

© Volodymyr RUHAL

NAZI POW CAMPS IN NORWAY. DESTINIES OF THE PRISONERS OF WAR FROM UKRAINE

The issue of the regional peculiarities of the forced labor used by the Third Reich is opened with help of the examples of the destinies of Ukrainians, fallen in the in the Nazi camps in the occupied Norway during the Second World War.

The documentations of the XX century events, personal histories, locating of the burial places and reinternment of 193 prisoners, fallen in localities of Bjørnelva, Neverdahl and Engeløya on the isle of Tjøtta – all these are the tributes to the memory of the Ukrainian victims of war.

Keywords: *Second World War, prisoners of war, POW camp, Norway, Tjøtta isle, Bjørnelva, Neverdahl, Engeløya isle.*